

Μανώλης Δαφέρμος - Δημήτρης Πατέλης

Περεστρόικα: αντιφάσεις και δυνατότητες

1. Για τις πηγές της κακοδαιμονίας...

Το φαινόμενο της περεστρόικα παραμένει αρκετά αιγυματικό και ανεξήγητο όσο δεν υπάρχει σαφής αντίληψη για την ιστορία της κρίσης της σοβιετικής κοινωνίας και της διαμόρφωσης κάποιων ιδιότυπων κοινωνικών-ταξικών και πολιτικών δυνάμεων της σύγχρονης ΕΣΣΔ.

Υπενθυμίζουμε ότι η εν λόγω κρίση άρχισε να εκδηλώνεται στα τέλη της δεκαετίας του 1950 - αρχές της δεκαετίας του 1960 και συνδέεται με την εμφάνιση συστημάτων αυτοματοποιημένης παραγωγής που έρχονται να επιστεγάσουν την ολοκλήρωση, σε πρώτη φάση, της μηχανοποίησης-εκβιομηχάνισης της σοβιετικής οικονομίας. Βαθύτερο αίτιο της κρίσης είναι η όξυνση της βασικής αντίφασης του σοσιαλισμού ως σταδίου της κομμουνιστικής κοινωνίας, της αντίφασης μεταξύ κοινωνικής ιδιοκτησίας (τυπικής κοινωνικοποίησης, κρατικοποίησης) στα μέσα παραγωγής και ανεπαρκούς ανάπτυξης, «ανωριμότητας» του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής (δηλαδή πραγματικής, ουσιαστικής κοινωνικοποίησης)¹.

Κατά την πρώτη φάση, της εκτατικής ανάπτυξης της σοβιετικής οικονομίας, εδραιώθηκε ένα γραφειοκρατικό-αυταρχικό, στρατιωτικοποιημένο σύστημα διοίκησης, το οποίο σε γενικές γραμμές ανταποκρινόταν στις ανάγκες της τότε οικονομίας και παρουσίαζε μια σημαντική αποδοτικότητα. Ωστόσο από τότε το σύστημα αυτό άρχισε να εκδηλώνει τη δυσκαμψία και τη δυσλειτουργία του, δυσαναλογίες και ανισομέρειες στους διάφορους κλάδους της παραγωγής, στασιμότητα και πτωτική τάση όσον αφορά μια σειρά απαραίτητων καταναλωτικών αγαθών. Η μαύρη αγορά, η παραοικονομία, η λεγόμενη «οικονομία της σκιάς» ή «δεύτερη οικονομία», ένα δίκτυο κυκλοφορίας αγαθών πέρα και έξω από τον έλεγχο του κράτους και των οργάνων του, αποτελούσε από τότε εγγενές στοιχείο της σοβιετικής οικονομίας. Ωστόσο η έκταση και ο χαρακτήρας των κατασταλτικών-στρατιωτικοποιημένων μηχανισμών του κράτους περιόριζε αρκετά την επέκταση του φαινομένου.

Η πρώτη απόπειρα αλλαγής της διαχείρισης και του κρατικού παρεμβατισμού οδήγησε στην ευρείας κλίμακας μεταρρύθμιση του 1965. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτής της μεταρρύθμισης ήταν η αποκέντρωση, η επέκταση και εμβάθυνση των εμπορευματο-χρηματικών σχέσεων, η εισαγωγή της αξιακής αποτίμησης του τελικού προϊόντος, του κέρδους στο σχεδιασμό της οικονομίας. Ο ασυνεπής χαρακτήρας της μεταρρύθμισης, η μονόπλευρη γραφειοκρατική εφαρ-

1. Δ. Πατέλη, «Μερικές σκέψεις για την περεστρόικα», Πριν, Δεκέμβριος 1989, σελ. 59

μογή της, αποτέλεσμα της απουσίας θεωρητικής τεκμηρίωσης και στρατηγικής, οδήγησαν στην αποτυχία και στο μπρεζνιεφικό «πάγωμα». Ωστόσο η μεταρρύθμιση αυτή, παρ' όλη τη σύντομη τροχιά της, πρόλαβε να συμβάλει σε μια πρωτοφανή επέκταση, εδραίωση και παγίωση της παραοικονομίας που σε σημαντικό βαθμό οφείλεται στη χαλάρωση της ελεγκτικής-κατασταλτικής λειτουργίας της κρατικής-κομματικής γραφειοκρατίας. Πρωτοφανείς διαστάσεις πήρε τότε και η διαφθορά σημαντικού μέρους της γραφειοκρατίας και ιδιαίτερα των ανώτατων βαθμίδων της.

Ως προς τον τρόπο και το επίπεδο ζωής του, αυτό το τμήμα της γραφειοκρατίας αστικοποιείται. Η αναπαραγωγή και η διεύρυνση της προνομιακής του θέσης επέτεινε την απόσπασή του, την αδιαφορία και αντιπαράθεσή του με τις λαϊκές μάζες. Ο μη εμπορευματικός χαρακτήρας των προνομίων του (αγαθά και παροχή υπηρεσιών ως κατ' εξοχήν αξιών χρήσης) το οδήγησε στη συγχώνευση με τους φορείς της παραοικονομίας, στη μαζική δωροδοκία και τη διαφθορά. Χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της κατάστασης είναι ο γαμπρός του Μπρέζνιεφ Τσουρμπάνοφ, ο Αλίεφ, ο γραμματέας του κόμματος του Ουζμπεκιστάν Ρασίντοφ (που έφτασε να έχει ιδιωτικό στρατό, ιδιωτικές φυλακές, δούλους, αμύθητα πλούτη, τιμαφή κλπ.).

Αυτή η διεφθαρμένη και αστικοποιημένη μερίδα της γραφειοκρατίας άρχισε να έχει βλέψεις και να αποκτά διασυνδέσεις με το διεθνές κεφάλαιο. Μια ιδιότυπη κρίση εκδηλωνόταν με όλο και πιο ευκρινή τρόπο στη σοβιετική κοινωνία. Όταν λέμε κρίση βέβαια ο αναγνώστης —τουλάχιστον σ' αυτή την πρώτη φάση— δεν πρέπει να φαντάζεται κοινωνικούς κατακλυσμούς, έντονες ταξικές συγκρούσεις κλπ. Πρόκειται κυρίως για μια «στασιμότητα», μια πτώση στους ρυθμούς ανάπτυξης (της παραγωγικότητας, του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος κλπ.), μια αποδιοργάνωση της παραγωγής, αναποτελεσματικότητα του σχεδιασμού και της διοίκησης.

Η εγγενής αντιφατικότητα του σοσιαλισμού, κινητήρια δύναμη της ανάπτυξής του, κατά τη λεγόμενη περίοδο της στασιμότητας «μπλόκαρε», πρόβαλλε κατ' εξοχήν ως χάσμα. Παρατηρείται πράγματι μια διττότητα, ένας διχασμός όλων των σφαιρών της κοινωνικής ολότητας. Η βεβιασμένη επίσπευση των γεγονότων με διατάγματα άρχισε να επιφέρει με τον οξύτερο και τραγικότερο τρόπο τους καρπούς της... Από τη μια μεριά έχουμε ένα καθεστώς «κοινωνικοποίησης» των πάντων, δηλαδή κρατικοποίησης των πάντων, δηλαδή τυπικής, νομικής (με την αστική έννοια του δικαίου) καθολικής κοινωνικοποίησης. Τύποις υποκείμενο της «κοινωνικοποιημένης» ιδιοκτησίας είναι όλος ο λαός (βλέπε «παλλαϊκό κράτος»).

Ουσιαστικά όμως η κυριότητα και η διαχείριση αυτής της ιδιοκτησίας είναι αποκλειστική δικαιοδοσία του αποξενωμένου από τον εργαζόμενο λαό γραφειοκρατικού μηχανισμού. Ενός μηχανισμού που έχει εδραιώσει την κυριαρχία του μ' ένα πολύπλοκο δίκτυο διαμεσολαβήσεων, ενός μηχανισμού ο οποίος έχει αναγάγει σε αυτοσκοπό την αναπαραγωγή της ιεραρχίας και του «στάτους» του, ενός μηχανισμού του οποίου η αλλοτρίωση επιτείνεται από το σύστημα των προνομίων. Το ιδεολόγημα αυτού του μηχανισμού είναι η «θεωρία» του «αναπτυγμένου σοσιαλισμού».

Από την άλλη πλευρά η συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων αναλώνε-

ται στις εξουθενωτικές καθημερινές φροντίδες της επιβίωσης. Η χειρωνακτική μισθωτή εργασία παίζει έναν εξαιρετικά βαρύνοντα ρόλο στην παραγωγή (πάνω από το 40% στη βιομηχανία, πάνω από το 75% στη γεωργία και πάνω από το 50% στον οικοδομικό τομέα). Έχουμε δηλαδή μορφές εργασίας χαρακτηριστικές για κατ' εξοχήν προκαπιταλιστικές παραγωγές. Για ποιο δημιουργικό χαρακτήρα της εργασίας, για ποια συνειδητότητα μπορεί να γίνει λόγος; Ο αλκοολισμός, η αδιαφορία, ο κονφορμισμός και η εγκληματικότητα δεν αποτελούν φαινόμενα άσχετα μ' αυτό το γεγονός. Από τη μια πλευρά υπάρχει η αυταπάτη του καθολικού κρατικού ελέγχου όλων των σφαιρών της κοινωνικής ζωής, με τις συνακόλουθες ιδεολογίες του πατερναλισμού και του κονφορμισμού. Από την άλλη πλευρά υπάρχει ο αντίπαλος του κρατισμού, η ανεξέλεγκτη οικονομική δραστηριότητα, η «οικονομία της σκιάς», η παραοικονομία, η μαφία. «Οι ρυθμοί ανάπτυξης της «οικονομίας της σκιάς» ξεπερνούν την ανάπτυξη οποιουδήποτε τομέα της λαϊκής οικονομίας σ' οποιαδήποτε περίοδο της ιστορίας»². Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 η παράνομη οικονομική δραστηριότητα αποκτά όλο και πιο οργανωμένο, σχεδιοποιημένο, προγραμματισμένο χαρακτήρα³. Το τελευταίο γεγονός υπαγορεύει την περαιτέρω συγχώνευση και το συντονισμό με τον επίσημο διοικητικό μηχανισμό.

Η παραοικονομία αποτελεί λοιπόν ιδιότυπη αντεστραμμένη μορφή στο σοσιαλισμό. Είναι ο καρπός της διοικητικής «κοινωνικοποίησης» των πάντων, ανεξάρτητα από το πραγματικό επίπεδο κοινωνικοποίησης των επιμέρους παραγωγικών διαδικασιών. Είναι η αντεστραμμένη αναπαραγωγή της «καταργημένης» μικρής και μεσαιας ιδιωτικής παραγωγής, η οποία, ανεξέλεγκτη πλέον, μπορεί να πάρει και τεράστιες διαστάσεις. Είναι ο παραμορφωτικός καθρέφτης της επίσημης οικονομίας που λειτουργεί συμπληρωματικά ως προς αυτήν αλλά και παραιοτικά.

Έτσι σήμερα η παραοικονομία και η μαφία ελέγχουν (με τις πλέον μετριοπαθείς επίσημες εκτιμήσεις) πάνω από 150 δισεκατομμύρια ρούβλια (ετήσιος τζίρος), ποσό που ξεπερνά το 25% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος. Ο αριθμός των εκατομμυριούχων υπερβαίνει κατά πολύ τις 100.000 (20.000 στη Μόσχα)⁴. Το 3% των καταθετών σε ταμειυτήρια ελέγχει το 80% των συνολικών καταθέσεων! (Αξίζει να σημειωθεί ότι μόνο μικρό μέρος των νέων αυτών ανερχόμενων στρωμάτων καταθέτει το ρευστό του χρήμα σε ταμειυτήρια). Αυτό τη στιγμή που μόνο ο 1 στους 8 σοβιετικούς πολίτες διαθέτει βιβλιάριο στο ταμειυτήριο. Το παράνομο οικονομικό κύκλωμα συγχωνεύεται με τη διεφθαρμένη αστικοποιημένη μερίδα της γραφειοκρατίας. Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι δικαιολογημένα πλέον έχει ενταχθεί στο πολιτικό λεξιλόγιο ο όρος *σοβ-μπουρ*. (από τις ρώσικες λέξεις *σοβέτσκι μπουρζουά* που σημαίνουν σοβιετικός αστός).

Αυτή η νέα τάξη διεκδικεί απροκάλυπτα πλέον την πολιτική εξουσία.

Είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε ότι η κρατική-κομματική γραφειοκρατία και η κοινωνικο-ταξική της στάση κάθε άλλο παρά ομοιογενής είναι. Με μια

2. *Νόβο Βρέμα*, 42, σελ. 30.

3. Στο ίδιο.

4. *Αργκουμέντι* / *Φάκτι*, Σεπτέμβρης 1989, σελ. 16.

τυπική και σχηματική οριζόντια μόνο προσέγγιση, πολλοί σπεύδουν να χαρακτηρίσουν τη γραφειοκρατία ως τάξη, αναπαράγοντας το σχήμα «κοινωνία των ιδιωτών»-«πολιτική εξουσία». Η προσέγγιση αυτή σε διάφορες εκδοχές της (π.χ. ασιατικός τρόπος παραγωγής, κρατικός καπιταλισμός, κρατικός σοσιαλισμός κλπ.) στερείται ουσιαστικής βάσης. Αποκόβει την προβληματική της γραφειοκρατίας από την εξέταση της συσχέτισης παραγωγικών δυνάμεων-σχέσεων παραγωγής, από την ταξική διάρθρωση της σοβιετικής κοινωνίας, από τη μαρξιστική-λενινιστική θέση του σοσιαλιστικού εκδημοκρατισμού, της απονέκρωσης του κράτους στην πορεία προς την αταξική κοινωνία. Άλλωστε μια σειρά εμπειρικών στοιχείων (π.χ. Αντρόποφ, Γιέλτσιν) δείχνουν ότι από την κορυφή μέχρι τη βάση του γραφειοκρατικού μηχανισμού υπάρχουν υγιείς (παρ' όλες τις αναγκαίες αυταπάτες τους) δυνάμεις που αντιπαρatiθενται στή διαφθορά.

Ωστόσο μπορούμε να διακρίνουμε στον γραφειοκρατικό μηχανισμό δύο βασικές τάσεις. Η «*συντηρητική*», «*δεξιά*» πλευρά (πρόκειται για τους υπέρμαχους του «απαράτ», του αποστεωμένου γραφειοκρατικού συγκεντρωτισμού σταλινικού ή μπρεζνιεφικού τύπου) προβάλλει ως ιδεολόγημα και άλλοθι ένα *δογματικά, γραμμικά και σχηματικά* κατανοημένο αριστεριστικό «*μαρξισμό*». Η «*ανανεωτική*», «*αριστερή*», *τεχνοκρατική* πλευρά του marketing και του management *ανάγει την αγορά σε πανάκεια* (βλέποντάς τη φετιχιστικά και εξωιστορικά) και είναι πρόθυμα «*ανοιχτή*» σε κάθε «*νέο*» *ιδεολόγημα και πρότυπο του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού*. Σταδιακά ο σταλινικός δογματισμός παραχωρεί θαυμάσια τη θέση του στο δογματισμό της «*ανανέωσης*» εφόσον και οι δύο έχουν κοινό παρονομαστή την απουσία στρατηγικής, τον πολιτικό πραγματισμό, τον τακτικισμό⁵.

2. Το ΚΚΣΕ στο χορό της περεστρόικα...

Τα τελευταία χρόνια υπερτερούν στην αντιπαράθεση μεταξύ των δύο τάσεων «οι νεογραφειοκράτες [...] που οδηγούν [...] με τη σειρά τους σε μια εξίσου επικίνδυνη στρέβλωση του σοσιαλισμού και μακροπρόθεσμα σε μια, ίσως νέου τύπου στασιμότητα [...] με αντιθέσεις που θα έχουν και στοιχεία καπιταλιστικών αντιθέσεων, όπως συνέβη στη Γιουγκοσλαβία και πιο πρόσφατα στην Ουγγαρία.»⁶ Έτσι από το 1985 (Ολομέλεια του Απρίλη, της ΚΕ του ΚΚΣΕ, 27ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ) ανακηρύσσεται μετά βαΐων και κλάδων η έναρξη της περεστρόικα. Φορείς της είναι οι εκπρόσωποι της τεχνοκρατικής «ανανεωτικής» μερίδας της γραφειοκρατίας. Η κρίση που αναφέρουμε δεν αφήνει πλέον περιθώρια αναμονής. Ξεκινά λοιπόν άνωθεν μια δειλή, απροσδιόριστη, ταλαντευόμενη «*ανασυγκρότηση*», αναδόμηση της σοβιετικής κοινωνίας. Βασικό προγραμματικό περιεχόμενο τότε ήταν η «*επιτάχυνση της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης*» με κεντρικό άξονα την «*επιτάχυνση της επιστημονικοτεχνικής προόδου*». Η επιτάχυνση κατανοείται πάλι γραμμικά-εξελικτικά, εκφρασμένη σε ποσοδεικτες χωρίς να διευκρινίζεται προς τα πού θα έπρεπε να κατατείνει. Η εντατικοποίηση κατανοείται (στο βαθμό που κατανοείται) ως κατ' εξοχήν ποσοτική δια-

5. Πριν, Δεκέμβρης 1989, σελ. 59.

6. Γ. Ρούση, *Ασιατικός τρόπος παραγωγής και σοσιαλισμός*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», 1989, σελ. 145.

δικασία, ενώ παραμελείται εντελώς η ποιοτική της διάσταση. Ως βασικοί μοχλοί αυτής της εντατικοποίησης προβάλλονται από τότε η *ιδιοσυντήρηση* και η *αυτοχρηματοδότηση*. Έτσι το θεμελιώδες σημασία ζήτημα της μετάβασης σε ένα άλλο επίπεδο παραγωγικών δυνάμεων που απαιτεί εκ θεμελίων αλλαγή του συνόλου των σχέσεων παραγωγής (συμμετοχή των εργαζομένων, διεύρυνση και εμπάθυνση της σοσιαλιστικής δημοκρατίας κλπ.), ένα άλμα προς μια ανώτερη βαθμίδα ουσιαστικότερης κοινωνικοποίησης, μια προσέγγιση της πραγματικής κοινωνικοποίησης, αντιμετωπίζεται με τους πλέον επιφανειακούς τεχνοκρατικούς χειρισμούς, με τη βοήθεια εμπορευματο-χρηματικών σχέσεων! Και αυτό τη στιγμή που είναι γνωστό ακόμα και από την πρακτική των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών χωρών ότι οι προηγμένοι τεχνολογικά τομείς, οι τεχνολογίες αιχμής, ελάχιστα υπάγονται στους νόμους της αγοράς, απαιτούν ανώτερο επίπεδο σχεδιασμένης συνειδητής ρύθμισης. «Δεν είναι οι σοσιαλιστές εχθροί της αγοράς, αλλά η προηγμένη τεχνική καθώς επίσης και η εξειδίκευση της εργατικής δύναμης και της παραγωγικής διαδικασίας που υπαγορεύεται από αυτήν»⁷. Έτσι λοιπόν οι αστοί θεωρητικοί ασκούν κριτική «από τα αριστερά» στους εγκέφαλους της περεστρόικα (Αμπάλκιν, Αγκαμπεκιάν κλπ.). Για άλλη μια φορά απουσιάζει η θεωρητική τεκμηρίωση, ο προσδιορισμός της στρατηγικής.

Το 1986 με πομπώδη τρόπο διακηρύσσεται η περιφημη αντιαλκοολική εκστρατεία με κατ' εξοχήν διοικητικά-γραφειοκρατικά μέτρα.

Από το 1987 καθίσταται πλέον σαφές ότι τα εγκεφαλικά τεχνοκρατικά σχέδια (πλάνα) είναι εντελώς ανέφικτα. Στο εξής το ενδιαφέρον της περεστρόικα επικεντρώνεται στο διοικητικό γραφειοκρατικό μηχανισμό, ενώ όλο και περισσότερο παραμελείται, μέχρι να ξεχαστεί εντελώς, η «επιτάχυνση» και μαζί της η θεμελιώδης αναγκαιότητα της εντατικοποίησης. Ο διοικητικός γραφειοκρατικός μηχανισμός σιγά-σιγά μετατρέπεται σε μοναδική πηγή του κακού και όλων των δεινών, σε αποδιοπομπαίο τράγο. Σ' αυτό φυσικά συμβάλλει κατά πολύ η πρακτική της ανάθεσης ανέφικτων καθηκόντων στο μηχανισμό, η μη εκπλήρωση των οποίων υπονομείει διαρκώς το κύρος του, επιτείνει τη δυσaréσκεια και την αποδιοργάνωση. *Η γραφειοκρατία παρουσιάζεται μεταφυσικά σαν ξένο σώμα, αποκομμένη εντελώς από την έρευνα της συγκεκριμένης ιστορικής ενότητας παραγωγικών δυνάμεων-σχέσεων παραγωγής.* Για τις ιδεολογικές ανάγκες αυτής της πολεμικής επιχειρείται μια ευρείας κλίμακας αναδρομή στην ιστορία. Δεν εξετάζεται πλέον μόνο η μπρεζνιεφική «στασιμότητα», αλλά και οι σταλινικές διώξεις. *Η περίοδος αυτή εξετάζεται εντελώς συναισθηματικά, σαν ιστορία εγκλημάτων και μόνο.* Η επίσημη πολιτική επικεντρώνεται στο πέρασμα «από τις διοικητικές στις οικονομικές μεθόδους». Ως οικονομικές δε μέθοδοι εννοούνται αποκλειστικά οι εμπορευματο-χρηματικές σχέσεις. *Από τη «θεωρία» της απόλυτα σχεδιοποιημένης οικονομίας («αναπτυσσόμενος σοσιαλισμός») περνάμε στη «θεωρία» του «σοσιαλισμού της αγοράς».* «Δεν υπάρχει άλλος θεός εκτός του εμπορεύματος και ο Αγκαμπεκιάν είναι ο προφήτης του», θα πει η *Λιτερατούρναγια Γκαζέτα*⁸. Στο ιστορικό-ιδεολογικό μέτωπο, η «νέα σκέψη» φτάνει με μια... γενναία επέλασή της στο

7. J. Galbraith, *Νέα βιομηχανική κοινωνία*, ρωσ. έκδ., Μόσχα 1969, σελ. 71.

8. *Λιτερατούρναγια Γκαζέτα*, 17.2.1988.

«θεωρητικό» πόρισμα της αναγκαιότητας «εξόντωσης του παραγωγικού-διοικητικού μηχανισμού ακριβώς ως τάξης»⁹. Κάθε ομοιότητα με το σταλινικό «εξόντωση των κουλάκων ως τάξης» είναι εντελώς συμπτωματική... Μέχρι το 1988 μεσουρανει η φετιχοποιημένη και υπερταξική αντίληψη περί δημοκρατίας ως απόλυτης καθε-αυτήν ηθικής αξίας. Οι λέξεις *διαφάνεια (γκλάσνοστ)* και *εκδημοκρατισμός* κλεί-νονται σ' όλες τις πτώσεις, σ' όλα τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Από το 1989 παρατηρείται μια ακόμα μεγαλύτερη στροφή της περεστρόικα. Ενώ η ανεπάρκεια καταναλωτικών αγαθών πρώτης ανάγκης οξύνεται εκρηκτικά, η επίσημη πολιτική στρέφει πλέον τα νώτα της στην παραγωγή μέσω παραγω-γής μεταθέτοντας τα πρωτεία κατ' εξοχήν στην παραγωγή καταναλωτικών προϊ-όντων. Η στροφή αυτή συνοδεύεται από μια ακόμα πιο έντονη *έξαρση της ιδεολο-γίας του καταναλωτισμού*. Η αποδιοργάνωση του διοικητικού μηχανισμού, οι ορ-γανωμένες δολιοφθορές, η χονδρική διάθεση αγαθών στους «συνεταιρισμούς» και η παραοικονομία επιτείνουν τις ελλείψεις της αγοράς (ακόμα και σε φάρμα-κα, ζάχαρη, σαπούνι, απορρυπαντικά κλπ.). Διάφοροι συμβουλάτορες προτεί-νουν την προσφυγή σε μεγάλο εξωτερικό δανεισμό, την πώληση των αποθεμά-των χρυσού και άλλου εθνικού πλούτου, για να διασφαλισθεί η τροφοδοσία κα-ταναλωτικών αγαθών (Ν. Σμελιόφ). Γίνεται πλέον επίσημα λόγος για την *ύπαρξη πολλών τρόπων παραγωγής, για ποικιλομορφία ιδιοκτησίας*¹⁰. Μια εκλεπτυσμένη εκδοχή της *θεωρίας της σύγκλισης* εδραιώνεται πλέον και επίσημα¹¹, δεν γίνεται καν αναφορά στον κομμουνισμό. Στη θέση της μετάβασης στον κομμουνισμό παρατίθεται η προβληματική των «οικουμενικών προβλημάτων» στο πνεύμα της «νέας σκέψης»¹².

Όπως αναφέραμε, η περεστρόικα ξεκίνησε από συγκεκριμένη μερίδα της ανώτατης ηγεσίας του ΚΚΣΕ. Χωρίς να έχει σαφή και ρητή στρατηγική, πέρασε από διάφορα στάδια, χαράσσοντας ένα όλο και πιο συγκεκριμένο προσανατολι-σμό. Από τα συνθήματα για «επαναστατική ανανέωση του σοσιαλισμού» και «αποκατάσταση του λενινιστικού πνεύματος» φτάνει σταδιακά στην *άρνηση της αταξικής κομμουνιστικής κοινωνίας ως στρατηγικού στόχου. Εκλεκτικίστικη από την έναρξή της, ταχυδακτυλουργικά και ακροβατικά καταλήγει με σταθερά βήματα σ' έναν ιδιόμορφο ηθικό σοσιαλισμό, στη σοσιαλδημοκρατία*. Η προβολή των «πανανθρώπι-νων» και «οικουμενικών» αξιών εκτόπισε σήμερα την προβληματική της πάλης των τάξεων που θεωρείται πλέον παρωχημένη και απαρχαιωμένη. Οι «παναν-θρώπινες» αξίες προβάλλονται ως αιώνιες. Σε αυτές περιλαμβάνεται π.χ. και η θρησκεία. Πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτή η στροφή προς τη μικροαστική και αστική ιδεολογία και πρακτική γίνεται κατά τρόπο που να μην αντιπαρατίθεται ανοικτά στο μαρξισμό. Αυτό γίνεται μάλιστα τόσο κωμικά, ώστε *παρουσιάζονται οι Μαρξ, Ένγκελς και Λένιν σαν να είναι οι ίδιοι εμπνευστές αυτής της στροφής*.

Έλεγε λοιπόν η Πράβντα σε κύριο άρθρο της: «Η διδασκαλία του Μαρξ και

9. Λ. Αντρέγεφ, *Ουράλ*, 1, 1988.

10. *Κομμουνιστ*, 13, 1989 (κύριο άρθρο).

11. *Νέο Εγχειρίδιο Πολιτικής Οικονομίας*, Μόσχα 1989.

12. Επικεφαλής της Συντακτικής Επιτροπής του νέου αυτού *Εγχειριδίου Πολιτικής Οικονομίας* είναι ο Β.Α. Μεντβέντεφ, μέλος του ΠΓ του ΚΚΣΕ, ενώ παίρνουν μέρος οι Λ.Ι. Αμπάλκιν, Α.Γ. Αγκαμπε-κιάν κ.ά.

του Ένγκελς είναι η επιστημονική τεκμηρίωση του ανθρώπινου ονείρου για την ελευθερία, την ισότητα και την αδελφότητα»¹³. Βλέπουμε λοιπόν πώς ο ίδιος ο μαρξισμός μπορεί κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί για να νομιμοποιηθεί η αστική ιδεολογία... Αρκεί και πάλι να το θελήσει η ηγεσία του Κόμματος.

Εν τω μεταξύ το κύρος του κόμματος έχει υπονομευθεί ανεπανόρθωτα. Αυτό γίνεται πιο έκδηλο στα κατώτερα στελέχη του που έχουν άμεση επαφή με το λαό. Η κατάσταση τους — ανάμεσα στο σφυρί και στο αμόνι — τα οδηγεί σε μαζικές παραιτήσεις. Ωστόσο θα ήταν λάθος να ισχυριστούμε ότι αυτή η σοσιαλδημοκρατικοποίηση του ΚΚΣΕ πραγματοποιείται ευθύγραμμα. Είναι πολλές οι αντιστάσεις σε όλα τα κλιμάκια. Βέβαια, η κυριότερη αντίδραση προβάλλεται από τους υπέρμαχους του παραδοσιακού διοικητικού μηχανισμού και της γραφειοκρατίας. (π.χ. Γ. Λιγκατσόφ). Όμως αυτή η «φρουρά» των παραδοσιακών δογματικών αν και δεν έχει κύρος στο λαό, εκ των πραγμάτων λειτουργεί σαν κάποιο αντίβαρο στην ανεξέλεγκτη δεξιά στροφή του κόμματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά την πρόσφατη (20 Οκτώβρη '89) «απαλλαγή» από το ΠΓ των 5 (Β. Νίκονοφ, Β. Τσέμπρικοφ, Β. Σερμπίτσκι, Γ. Σολοβιόφ, Ν. Ταλίζιν), οι θέσεις αυτής της «φρουράς» εξασθένησαν αισθητά. *Ο Μ. Γκορμπατσόφ κρατά δήθεν τα προσχήματα ενός «διμέτρωπου» και «ίσων αποστάσεων» ανάμεσα στις δύο τάξεις, παριστάνοντας τον ισορροπιστή, πατάει σε δύο βάρκες, ενώ έχει σαφώς επιλέξει πορεία πλεύσης...*

3. Δημοκρατία για ποιον;

Από την έναρξη της περεστρόικα, κεντρικός στόχος ήταν η δημοκρατία και η διαφάνεια. Η προβληματική της δημοκρατίας, του εκδημοκρατισμού άγγιξε εκατομμύρια ανθρώπων, διότι ο βαθύς σοσιαλιστικός εκδημοκρατισμός συνιστά απαραίτητα και νομοτελειακά αναγκαία προϋπόθεση της περαιτέρω ανάπτυξης του σοσιαλισμού. Ωστόσο οι ηγέτες της περεστρόικα, μαζί με τους σκάπανεις και τους συμβουλιάτορες τους, υιοθετούν σαφώς πλέον την αστική αντίληψη περί δημοκρατίας, εκλαμβάνοντας τον αστικό κοινοβουλευτισμό των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών χωρών ως πρότυπο. Έτσι, αντί για τη διεύρυνση και εμπάθυνση της ουσιαστικής προσωπικής συμμετοχής του εργαζόμενου λαού στη διεύθυνση των κοινωνικών υποθέσεων, εισάγεται ως μοναδική εναλλακτική λύση η κοινοβουλευτική ανάθεση, η εκπροσώπηση, η εξουσιοδότηση των μελών κάποιου σώματος από τη λαϊκή ετυμολογία. Ο αστικός νομικός ιδεαλισμός αναπαράγεται και καλείται να τεκμηριώσει τις μεταρρυθμίσεις του νομικού θεσμικού πλαισίου. Το «κράτος δικαίου», που επικαλείται η ηγεσία της περεστρόικα, δεν αποτελεί παρά ενσάρκωση αυτού του αστικού νομικού ιδεαλισμού. Άλλωστε το φαινόμενο δεν είναι και πολύ νέο. Η περίφημη αναλυτική έννοια της «προσωπολατρίας», της «παραβίασης της σοσιαλιστικής νομιμότητας» και της «εσωκομματικής δημοκρατίας» είναι κλασικά δείγματα νομικίστικων αυταπατών, που, αντί να αποκαλύπτουν και να ερμηνεύουν τα ενδότερα αίτια ενός ιστορικού φαινομένου, μιας ολόκληρης εποχής, τα συγκαλύπτουν και επιτείνουν

13. Πράβντα, 10.10.1989.

τη σύγχυση. Σήμερα απλώς οδηγείται μέχρι το λογικό της τέλος αυτή η αυταπάτη.

Στην αυθαιρεσία της εξουσίας του γραφειοκρατικού μηχανισμού αντιπαραθέτουν το «σοσιαλιστικό κράτος δικαίου». Πρόκειται «πρώτα, απ' όλα για ένα σύστημα οργάνων και θεσμών που εγγυώνται και περιφρουρούν την κανονική λειτουργία της σοσιαλιστικής κοινωνίας των ιδιωτών»¹⁴. Έτσι λοιπόν εισάγεται ως νεοτερισμός στη σοβιετική κοινωνία η πάγια διάσταση κοινωνικού και ατομικού, δημόσιου και ιδιωτικού βίου της αστικής κοινωνίας... Πάνω σ' αυτές τις «θεωρητικές» προϋποθέσεις στηρίζεται η μεταρρύθμιση του πολιτειακού και νομικού συστήματος της ΕΣΣΔ. Αντί για την ουσιαστική ανάπτυξη της εργατικής δημοκρατίας, των άμεσων και έμμεσων οργάνων της, με τις αρχές της αιρετότητας, της τακτικής λογοδοσίας, του διαρκούς ελέγχου από τη βάση και της ανακλητότητας, εδραιώνεται ένας «σύγχρονος» κοινοβουλευτισμός που διέπεται από τη λογική της ανάθεσης. «Αποφασίσαμε ότι το καλύτερο απ' όλα είναι να διδαχθούμε από τις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου η δημοκρατία υπάρχει επί 200 χρόνια», θα πει ο Μπ. Γιέλτσιν σε συνέντευξή του στις ΗΠΑ¹⁵.

Κεντρική θέση στην πολιτειακή μεταρρύθμιση καταλαμβάνει η συγκέντρωση εξουσιών και αρμοδιοτήτων από τον Γενικό Γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής ο οποίος αυτόματα ανακηρύσσεται και πρόεδρος του Ανώτατου Σοβιέτ. Οι διακηρύξεις λοιπόν περί δημοκρατίας και περί διάκρισης αρμοδιοτήτων κόμματος και κράτους επιστεγάζονται από την εξουσία του ενός ανδρός, του Πρώτου...

Μετά τις πρόσφατες, σχετικά ελεύθερες εκλογές, συγκροτήθηκαν τα αντιπροσωπευτικά όργανα: το Συνέδριο των λαϊκών αντιπροσώπων και το Ανώτατο Σοβιέτ. Σε αυτά τα όργανα διακρίνονται πλέον σαφώς δύο κυρίως τάσεις: οι άνθρωποι του διοικητικού κομματικού-κρατικού μηχανισμού και οι «ριζοσπάστες, φιλελεύθεροι» που συσπειρώνονται κυρίως γύρω από την Διαπεριφερειακή Ομάδα Βουλευτών. Η τελευταία είναι αρκετά ανομοιογενής. Ωστόσο σταδιακά υπερτερούν σ' αυτήν οι «φιλελεύθεροι» θιασώτες της παλινόρθωσης του καπιταλισμού (Γ. Ποπόφ, Ν. Σμελιόφ, Γ. Αφανάσιεφ κ.λπ.). Η ομάδα αυτή χρησιμοποιεί έντεχνα το κύρος που απέχτησε ο Μπ. Γιέλτσιν στον αγώνα του κατά της γραφειοκρατίας και των προνομίων. Ο τελευταίος, ανίκανος να συλλάβει τις πραγματικές επιδιώξεις των όψιμων «συμμάχων» του, φέρεται και άγεται σήμερα σαν μαριονέτα, για να παραμερισθεί αύριο όταν πλέον θα τους είναι άχρηστος. Ασθενής, συνήθως αυθόρμητη και ανοργάνωτη είναι η παρέμβαση των ελάχιστων βουλευτών-εργατών (Β. Γιάριν, που χρημάτισε και μέλος της Διαπεριφερειακής Ομάδας βουλευτών, Κόγκαν κ.ά.). Δίνει ωστόσο το στίγμα μιας ποιοτικά εντελώς διαφορετικής στάσης.

Οι αυταπάτες περί πλατιάς δημοκρατίας άρχισαν να διαλύονται από τη λειτουργία και το νομοθετικό έργο του Ανώτατου Σοβιέτ. Στα πρώτα νομοθετήματά του περιλαμβάνεται η απόφαση για φορολογία επί των μισθολογικών κονδυλίων των εργαζομένων, καθώς και ο κατ' εξοχήν απεργοσπαστικός νόμος «για τη

14. Κομμουνιστ, 13, σελ. 15.

15. Πράβντα, 15.9.1989.

διευθέτηση των εργασιακών διενέξεων». Πρόκειται για *αντεργατικά, αντιλαϊκά μέτρα*. Η προεκλογική δημοκρατική ευφορία παραχώρησε τη θέση της στη συζήτηση αδημοσίεωτων νομοσχεδίων με τη διαδικασία του κατεπείγοντος και με μορφή πακέτου. Η ψηφοφορία γίνεται πλέον ηλεκτρονική, αποκρύπτοντας τη στάση του κάθε βουλευτή από τους τηλεθεατές και τους αναγνώστες.

Τέλος καταβάλλονται προσπάθειες να ψηφισθεί κατά τον ίδιο τρόπο και ο νόμος για την ιδιοκτησία. Αν και το περιεχόμενο του νομοσχεδίου δεν έχει δημοσιευθεί, από τις δηλώσεις του προέδρου της κυβέρνησης Ν. Ριζκόφ και άλλων επισήμων, καθίσταται σαφές ότι το περιεχόμενό του προβλέπει τον *κατακερματισμό και τη σταδιακή εκποίηση της κρατικής ιδιοκτησίας*. Αυτό θα πραγματοποιηθεί είτε με τη διανομή κατά περιφέρειες, Δημοκρατίες, περιοχές κλπ., είτε με τη μετατροπή κρατικών επιχειρήσεων σε «συνεταιριστικές», με σχέσεις μίσθωσης και ενοικίασης, τέλος με την ίδρυση *μετοχικών εταιριών*... Μερίδα βουλευτών προτρέπει αποκάλυπτα να θεσπισθεί η ιδιωτική ιδιοκτησία μέσω παραγωγής με την εκμετάλλευση μισθωτής εργασίας¹⁶. Βλέπουμε λοιπόν ότι γίνεται απόπειρα να περάσει στα κρυφά ένα τέτοιας κλίμακας νομοθέτημα, που υπονομεύει τις σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής.

Η λογική που οδήγησε σε αυτό το μεγαλοφυές νομοθέτημα είναι κρυστάλλινη: Εφόσον υπήρχε αποξένωση των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής, οι παραγωγοί είχαν χάσει το «αίσθημα του νοικοκύρη». Πώς θα ξεπεράσουμε λοιπόν αυτή την αποξένωση; Αρκεί ο παραγωγός να γίνει και πάλι ιδιοκτήτης και... θα νιώσει νοικοκύρης! Τω όντι διεισδυτική ανάλυση. Η σχέση ιδιοκτησίας αντί για κοινωνική σχέση, αντί για σχέση ανθρώπων διαμεσολαβημένη από πράγματα κατανοείται σαν σχέση ανθρώπου και πράγματος. Κι αυτό με μια νοοτροπία του αχόρταγου καταναλωτισμού του επαρχιώτη. «Η ιδιωτική ιδιοκτησία», έλεγε ο Μαρξ το 1844, «μας έχει κάνει τόσο ανόητους και μονόπλευρους ώστε ένα αντικείμενο είναι δικό μας μόνο όταν το έχουμε, υπάρχει δηλαδή για μας με τη μορφή κεφαλαίου, είτε όταν άμεσα το κατέχουμε, το τρώμε, το πίνουμε, το φοράμε, το κατοικούμε κλπ.... Όλες οι φυσικές και πνευματικές αισθήσεις έχουν υποκατασταθεί επομένως από την απλή αποξένωση όλων αυτών των αισθήσεων, την αίσθηση του *έχειν*». Έτσι λοιπόν, η *παλινόρθωση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας παρουσιάζεται ως πανάκεια και ως η μοναδική δυνατότητα «άρσης» της σοσιαλιστικής αποξένωσης*. Η *ιδιωτική ιδιοκτησία*, η απόσπαση του άμεσου παραγωγού από τα μέσα εργασίας και από τις συνθήκες της εργασίας και της ζωής του, *αποτελεί την πηγή κάθε αποξένωσης και αλλοτρίωσης, όπως απέδειξε ο Μαρξ*. Η διαδικασία αυτή αποτέλεσε και τη βάση της διάκρισης του πολιτικού, ως κατ' εξοχήν εξουσιαστικής σχέσης, στη σχετική της αυτονομία από τις υπόλοιπες παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις. Στην εμφάνιση δηλαδή του πολιτικού διοικητικού μηχανισμού, της γραφειοκρατίας. Οι σκαπανείς όμως της περεστρόικα προβάλλουν αυτήν ακριβώς τη διαδικασία ως εγγύηση της δημοκρατίας. Άγνοια; Θεωρητική και διανοητική ανεπάρκεια; Ή μήπως συνειδητή επιλογή με συγκεκριμένες στρατηγικές βλέψεις;

16. Βλ., π.χ., άρθρο του βουλευτή Ντενίσοφ, *Ισβέστια*, 11.10.1989.

4. Γκλάσνοστ ή η κρυφή γοητεία της μονοφωνίας;

Εξέχοντα ρόλο διαδραματίζουν κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Πρωτοφανής είναι η άνοδος των πωλήσεων του ημερήσιου και περιοδικού τύπου, η άνοδος της ακροαματικότητας, των ραδιοτηλεοπτικών μέσων. Η «τέταρτη εξουσία» ανέλαβε έναν τεράστιο ρόλο: το ρόλο της ενσάρκωσης της διαφάνειας (γκλάσνοστ), το ρόλο του πολιορκητικού κριού της περεστρόικα. Η διαμόρφωση της κοινής γνώμης, της κοινωνικής συνείδησης, η διαμόρφωση των αντιλήψεων εκατομμυρίων ανθρώπων αποτελεί απαραίτητο συστατικό στοιχείο και αυτής της πολιτικής. Τι σημαίνει λοιπόν γκλάσνοστ; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά αυτής της απεριόριστης διαφάνειας; Έχουμε να κάνουμε με άλλη μια ιδιότυπη αστική ιδεολογική αντιστροφή. Η γκλάσνοστ της περεστρόικα είναι μια ιδιόμορφη εκδοχή της περιφημής αστικής αντίληψης περί ελευθερίας του λόγου, περί ελευθερίας της έκφρασης. Η διαφάνεια δεν μπορεί και πάλι, όπως και η δημοκρατία, να αποτελεί αξία καθεαυτήν, να λειτουργεί πάνω από ταξικά, κοινωνικά κλπ. συμφέροντα. Το ερώτημα που τίθεται είναι λοιπόν το εξής: Ελευθερία έκφρασης για ποιον; Με ποιο στόχο; Αν πίσω από τα αφράτα λόγια δεν αναζητούμε τα συγκεκριμένα υλικά συμφέροντα, θα είμαστε —όπως έλεγε ο Λένιν— θύματα των πιο μεγάλων αυταπατών. Πίσω από τις μεγαλόστομες διακηρύξεις για απεριόριστη διαφάνεια κρύβονται με διάφορους τρόπους τα υλικά συμφέροντα και οι πολιτικές επιδιώξεις της νέας τάξης που αναφέραμε παραπάνω, των «σοβμπούρ».

Η επεξεργασία των συνειδήσεων πραγματοποιείται με έναν πολύ έντεχνο μηχανισμό. Παρατηρούνται δυο σειρές, δυο κλίμακες διαβαθμίσεων των ιδεών που προωθούνται. Η πρώτη αφορά το χαρακτήρα των διαφόρων εντύπων, τη διαβάθμιση της οξύτητας και της εμβέλειας των ιδεών που προωθούν. Επικεφαλής των σφόδρα «ανανεωτικών» είναι το περιοδικό *Ογκονιόκ*. Πρωταγωνιστής των αναδρομών στη σοβιετική ιστορία με στόχο τη μετατροπή των «λευκών σελίδων» σε «μαύρες σπές»... Πρωταγωνιστής της συναισθηματικής φόρτισης κατά κάθε μορφής βίας, συμπεριλαμβανόμενης και της επαναστατικής. Ελεύθερο βήμα για την προβολή του σιωνισμού και για την παρουσίαση και αποκατάσταση κάθε αντεπαναστατικής τάσης (π.χ. εξέγερση της Κροστάνδης). Διευθυντής του *Ογκονιόκ* ο «υπερριζοσπάστης» Κορότιτς, με αξιόπιστα εύσημα και προϋπηρεσίες. Μέχρι πρότινος ήταν υμνητής του «αναπτυγμένου σοσιαλισμού» και του ενσαρκωτή του Μπρέζνιεφ, του οποίου τις μεγαλοφυείς λογοτεχνικές επιδόσεις είχε την τιμή να προλογίζει...

Ακολουθεί το «δόρυ της περεστρόικα»: τα *Νέα της Μόσχας*. Συναγωνίζεται το *Ογκονιόκ* σε «ριζοσπαστικότητα». Αποτελεί, μαζί με το τελευταίο, αντιπροσωπευτικό δείγμα του κίτρινου Τύπου της ΕΣΣΔ. Κεντρικό χαρακτηριστικό, που διαπνέει σχεδόν όλα τα κείμενα, δεν είναι το λογικό, αλλά η έμφαση στον εντυπωσιασμό με σκανδαλώδεις ειδήσεις και στην επιφανειακή συναισθηματική φόρτιση. Όσο πιο πολύ εξασθενεί η ορθολογική-κριτική ικανότητα του αναγνώστη, τόσο πιο επιτυχημένη θεωρεί τη δουλειά του ο αρθρογράφος. Μαζοχιστική παρουσίαση συνολικά του παρελθόντος και του παρόντος του σοσιαλισμού, σαν ανορθόλογου συνοθυλεύματος λαθών, εγκλημάτων και τραγωδιών. Ο σοβιετικός εκατομμυριούχος, ο businessman προβάλλεται ως πρότυπο πολίτη και κοινωνικής συμπεριφοράς. Η

εκτέλεση των Ρομανόφ παρουσιάζεται ως έγκλημα. Σε πρόσφατο άρθρο του ο ιστορικός Α. Μιγκρανιάν προτείνει την «επανασύνδεση» των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης με το «ρεύμα του πολιτισμού», με τις μορφές της φιλανδοποίησης των οικονομιών τους. Έτσι θα πρέπει οι Σοβιετικοί να υπερακοντίσουν σε εκχωρήσεις, τόσο τις βλέψεις των Αμερικάνων, όσο και τα ρεφορμιστικά κινήματα αυτών των χωρών, στο πνεύμα φυσικά της «νέας σκέψης». Στο χορό του κίτρινου τύπου έπεται το όργανο της ΚΕ της Κομσομόλ, *Κομσομόλσκαγια Πράβντα*. Δείγμα αυτής της δημοσιογραφίας είναι η πρόσφατη δημοσίευση των φωτογραφιών της αυτοκρατορικής οικογένειας (Ρομανόφ), δίπλα στην οικογένεια Ουλιάνοφ (του Λένιν)! Υπότιτλος: «Δυο εξίσου δημοφιλείς οικογένειες»... Η θρησκεία προβάλλεται ως μοναδική εγγύηση ηθικότητας και πνευματικότητας. Ο καπιταλισμός προβάλλεται ως ο λαμπρός επίγειος παράδεισος της βουλιμίας του μικροαστικού καταναλωτή. Και τέλος πάντων, τι μας νοιάζει η πολιτική, όταν μας κατακλύζουν τα UFO;...

Τα έντυπα που προαναφέρθηκαν δεν αποτελούν εξαιρέσεις. Δείχνουν ανάγλυφα και παραστατικά τις ιδέες που στον ένα ή τον άλλο βαθμό περνούν από τις σελίδες όλου σχεδόν του φάσματος του Τύπου. Τα άλλα έντυπα, τα πιο «σοβαρά» και επίσημα, απλώς κρατούν κάποια προσχήματα, κάποιες ισορροπίες. Η ισορροπιστική στάση της *Πράβντα* αλλάζει προς την «ανανέωση». Και θα αλλάξει ακόμα πιο αισθητά με την αντικατάσταση του διευθυντή της από τον ιδεολόγο του αφηρημένου ανθρωπισμού Ι.Τ. Φρολόφ. Ξεχωριστό ρόλο παίζει, επίσης, η πληθώρα των περιοδικών.

Η δεύτερη σειρά διαβάθμισης, κλιμάκωσης των ιδεών που προωθούνται, αφορά τη χρονική τους αλληλουχία. Ιδέες που προβάλλονταν και «αποδεικνύονταν» κατά κόρον σε κάποια χρονική στιγμή, από ένα σημείο και πέρα θεωρούνται πλέον δεδομένες και αυταπόδεικτες. Έτσι πραγματοποιείται η μετάβαση στη «λογική» τους συνέχεια. Από την «κριτική», π.χ., του μπρεζνιεφισμού, πέρασαν στην «κριτική» του σταλινισμού, για να ακολουθήσει η «κριτική» (βλέπε απόρριψη) της επανάστασης, ως ιστορικού σφάλματος, κακόβουλης φάρσας κάποιων συνωμοτών κλπ. Ο συνεργάτης του Ινστιτούτου Μαρξισμού-Λενινισμού της ΚΕ και στέλεχος του μηχανισμού της Κ.Ε. Τσίπκο, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όλες οι τραγωδίες και βιαιοπραγίες της σοβιετικής ιστορίας απορρέουν από τον ίδιο τον Μαρξ, και τη θεωρία του!¹⁷...

Σ' αυτή λοιπόν τη διαβάθμιση της χρονικής αλληλουχίας των ιδεών, μια απότομη στροφή παρατηρείται από τον Αύγουστο του 1989. Η στροφή αυτή σηματοδοτείται και από τη συνέντευξη των Ι. Κλιάμκιν και Α. Μιγκρονιάν στη *Λιτερατούρναγια Γκαζέτα*. Η συνέντευξη δημοσιεύθηκε στις 16 Αυγούστου 1989 με τον ενδεικτικό τίτλο: «Χρειάζεται το "σιδερένιο χέρι";».

Τι λένε λοιπόν αυτοί οι αρχιτέκτονες της περεστρόικα; «Ας υποθέσουμε ότι ο μεταρρυθμιστής προωθεί την εισαγωγή της αγοράς», λέει ο Ι. Κλιάμκιν. «Μπορεί άραγε να το κάνει αυτό βασιζόμενος στις μάζες; Όχι φυσικά! Το 80% του πληθυσμού δεν θα το δεχτεί αυτό. Βλέπετε, αγορά σημαίνει διαστρωμάτωση, διαφοροποίηση ως προς το επίπεδο των εσόδων». Επισημαίνουν λοιπόν νηφάλια τις

17. Βλ. περιοδικό *Ναούκα* 1 Ζίβν, 11, 12, 1988 και 1, 2, 1989.

επιπτώσεις των στόχων τους. Τι προτείνουν; «Το Συνέδριο των Λαϊκών Αντιπροσώπων θα έπρεπε να εξουσιοδοτήσει τον πρόεδρο με ειδικές έκτακτες αρμοδιότητες. Και να του δώσει τη δυνατότητα να συγκροτήσει μια *Επιτροπή Εθνικής Σωτηρίας*, παύοντας τη λειτουργία όλων των υπόλοιπων θεσμών της εξουσίας...» Και καταλήγει ο υπερδημοκράτης Α. Μιγκρανιάν: «*Ναι, στην παρούσα στιγμή είμαι υπέρ της δικτατορίας, υπέρ του δικτάτορα*»¹⁸. Άλλωστε ο Ν. Σμελιόφ πρότεινε πρόσφατα σύσταση Επιτροπής Έκτακτης Ανάγκης για την περεστρόικα¹⁹...

Να λοιπόν η θλιβερή κατάληξη των αυταπατών για τη δημοκρατία. Η δημοκρατία και η γκλάσνοστ ήταν ταγμένες σε κάποιους συγκεκριμένους σκοπούς. Η ποικιλομορφία ιδεών που προβάλλεται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης δεν είναι παρά ελευθερία «αποχρώσεων» στα πολύ αυστηρά, πλέον, καθορισμένα πλαίσια μιας άποψης. Οποιαδήποτε άποψη ξεπερνά αυτά τα όρια συναντά ένα απροσπέλαστο τοίχος απομόνωσης. Ο Λισένκο ούτε καν θα μπορούσε να διανοηθεί ότι μια τέτοια αποτελεσματική λογοκρισία θα ήταν δυνατό να επιβληθεί με τα λάβαρα της δημοκρατίας και της γκλάσνοστ. Μόλις οι φορείς των συμφερόντων που αναφέραμε ένωσαν την δύναμή τους, εδραίωσαν κάπως τη θέση τους, άρχισαν αποκάλυπτα να δείχνουν ότι η δημοκρατία ήταν απλώς ένα από τα μέσα για την αναρρίχσή τους...

Στον αντίποδα αυτού του Τύπου βρίσκονται μια σειρά έντυπα του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου (*Σοβιέτσαγια Ροσία, Μολοντάγια Γκβάρντια, Νας Σοβρεμένικ* κλπ.), τα οποία ωστόσο έχουν μικρό συγκριτικά τιράζ και επιρροή. Τα έντυπα αυτά διέπονται από ένα κατ' εξοχήν παραδοσιακό πνεύμα με έντονα τα ιδεολογικά στοιχεία του πρόσφατου παρελθόντος της Σοβιετικής Ένωσης. Επικρίνουν δηλαδή τις τωρινές αλλαγές, από τη σκοπιά κυρίως του «παλιού καλού παρελθόντος». Εδώ περιπλέκονται στοιχεία μεγαλωρωσικού σοβινισμού και μυστικοποίησης της πνευματικής μοναδικότητας του ρώσικου λαού... Ήδη όμως, από μερικά δημοσιεύματα, αρχίζει να παρατηρείται μια αλλαγή προσανατολισμού — θα πρέπει να ελπίζουμε, προς μια συνεπέστερη προάσπιση των συμφερόντων της εργατικής τάξης;

5. Άτυπες οργανώσεις ή το παζάρι της κοινωνίας των ιδιωτών...

Αναφερθήκαμε ήδη στο χαρακτήρα των επίσημων οργανώσεων και θεσμών του σοβιετικού κράτους. Η γραφειοκρατικοποίηση, η απόσπασή τους από τα υπαρκτά προβλήματα, η σχετική αυτονομισή τους κλπ., είχαν μια σειρά επιπτώσεις. Πρώτα απ' όλα απέκτησαν το βασικό χαρακτηριστικό κάθε γραφειοκρατικής ιεραρχίας, όπως το είχε περιγράψει ο νεαρός Μαρξ. Πρόκειται για την κλασική αντιστροφή, για τη μετατροπή του τύπου σε ουσία και της ουσίας σε τύπο, της μορφής σε περιεχόμενο και το αντίστροφο. Αυτή η αποστεωμένη τυπικότητα και τυπολατρία, ο καθολικός φορμαλισμός, λειτουργούσε και λειτουργεί ως τροχοπέδη σε κάθε δημιουργικό, σε κάθε πρωτοβουλία των μαζών. Σαν

18. *Λιτερατούργαγια Γκαζέτα*, 16.8.1989.

19. *Νόβι Μιρ*, 4, 1989.

απάντηση σ' αυτή την ανόητη, κενή και μάταιη τελετουργική τυπολατρία όλων των βαθμίδων του επίσημου μηχανισμού, που συνθλίβει κυριολεκτικά κάθε αυτοτελή παρουσία και οντότητα, εμφανίζεται ένα νέο κίνημα, το κίνημα των λεγόμενων «άτυπων οργανώσεων». Ψήγματα αυτού του κινήματος είχαν εμφανιστεί από τη δεκατία του 1960, μέσα στον απόηχο του 20ού συνέδριου του ΚΚΣΕ. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των φοιτητικών ομάδων εργασίας, των οικοδομικών αποσπασμάτων, των ομάδων λαϊκής περιφρούρησης, τα οποία, ενώ ήταν καρπός της αυθόρμητης λαϊκής πρωτοβουλίας εκείνης της περιόδου, αφομοιώθηκαν με έντεχνο τρόπο σταδιακά από το κυρίαρχο δίκτυο του επίσημου μηχανισμού και απέκτησαν όλα τα χαρακτηριστικά του τελευταίου.

Με την περεστρόικα, κυρίως από το 1986, αρχίζουν να εμφανίζονται ασύγκριτα περισσότερες άτυπες οργανώσεις. Το 1988, ιδιαίτερα κατά την περίοδο προετοιμασίας της 19ης κομματικής συνδιάσκεψης, παρατηρήθηκε μια έξαρση αυτού του άτυπου κινήματος, ιδρύθηκε μια πληθώρα οργανώσεων, πολλές από τις οποίες άρχισαν να αποκτούν χαρακτήρα πολιτικών κομμάτων, να οργανώνουν τη δραστηριότητά τους, να δημιουργούν ερείσματα σε πλατιές λαϊκές μάζες, προσβάσεις στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Το γεγονός αυτό συνοδεύτηκε από μια μαζική πλέον πολιτικοποίηση της κοινωνικής ζωής. Ωστόσο το κίνημα αυτό είχε όλα τα χαρακτηριστικά της αυθόρμητης αντίδρασης, της στείρας άρνησης, της επιφανειακής προσέγγισης, του χαμηλού επιπέδου πολιτικής καλλιέργειας. Στην πολιτική πάλι επιστρατεύθηκε όλο το οπλοστάσιο των φαντασμάτων του παρελθόντος: από το προεπαναστατικό παρελθόν της Ρωσίας μέχρι τις προπολεμού παρωχημένες και χρεοκοπημένες ιδέες της Δύσης, οι οποίες, με μια ιστορική καθυστέρηση (προϊόν του μακροχρόνιου απομονωτισμού), με διαφορά φάσης, επανεμφανίζονται εδώ σαν κάτι ριζικά νέο και ρηξικέλευθο. Στείρα συνθηματολογία, επιφανειακός φανατισμός, μεταφερόμενοι οπαδοί, «αγανακτισμένοι πολίτες»... Αυτό το μωσαϊκό πολιτικών οργανώσεων χαρακτηρίζεται από ανοργανωσιά, χειροτεχνισμό, από μια εκπληκτική αλλά άμορφη και συγκεχυμένη κινητικότητα. Οι απόψεις που πρεσβεύουν κατά κανόνα στερούνται θεωρητικής τεκμηρίωσης, συνοχής και συνέπειας.

Η σύγχυση εννοιών στην οποία αναφερθήκαμε ήδη, αναφορικά με τις δυο κυριότερες τάσεις της κομματικής-κρατικής γραφειοκρατίας, αποκτά εδώ εκπληκτικές διαστάσεις. Όσο πιο απροκάλυπτα διακηρύσσει κανείς την παλινόρθωση του καπιταλισμού, τόσο πιο «ριζοσπάστης», «ανανεωτής» και «αριστερός» χαρακτηρίζεται. Όσοι τολμούν να μιλήσουν για σοσιαλισμό και κομμουνισμό αντιμετωπίζονται σαν «συντηρητικοί», «αποστεωμένοι», «σταλινικοί», «δεξιοί» κλπ. Εμείς βέβαια θα διατηρήσουμε το «παραδοσιακό» νόημα των εννοιών, προτιμώντας να αποκαλούμε τα πράγματα με το όνομά τους.

Οι άτυπες οργανώσεις στη σημερινή Σοβιετική Ένωση αριθμούν πολλές εκατοντάδες, ίσως και χιλιάδες. Νέες οργανώσεις ιδρύονται σχεδόν καθημερινά. Μια διεξοδική παρουσίασή τους θα απαιτούσε ειδική μελέτη. Θα περιοριστούμε εδώ στην παρουσίαση ορισμένων αντιπροσωπευτικών, κατά τη γνώμη μας, οργανώσεων και τάσεων με σημαντική επιρροή.

Υπάρχει μια σειρά οργανώσεων αντιδραστικού μέχρι ακραία φασιστικού χαρακτήρα, με διάφορες παραλλαγές ρατσισμού, αντισημιτισμού, σιωνισμού κλπ. Παρατηρείται μια αναβίωση της χαρακτηριστικής για τον 19ο αιώνα αντίθεσης

της ρώσικης διανόησης: μεταξύ *πότσβενικων* (απ' τη ρώσικη λέξη *πότσαβα* — γη, έδαφος, που υποδηλώνει την απόλυτη προσήλωση στη μοναδικότητα και τον απομονωτισμό του ντόπιου, του αυτόχθονα ρώσικου πληθυσμού), *σλαβόφιλων* και *ζάπαντικων* (από τη λέξη *Ζάπανι* — Δύση, οπαδών του δυτικού «εξευρωπαϊσμού»). Ο πρώτος πόλος της αντίθεσης περιπλέκει στην ιδεολογία του στοιχεία *ακραίου θρησκευτικού μυστικισμού, συνδέοντας τη ρωσική ορθοδοξία με την τουλάχιστον φεουδαρχική, προσκολλημένη στη φυσική, γεωλογική εξάρτηση, ηθική της οψίνα (κοινότητας) σε αντιδιαστολή με τον κατακερματισμό του ατόμου της Δύσης...* Τα στοιχεία αυτά συνδέονται και με μοναρχικές τάσεις (γύρω από το τσαρικό σύνθημα «Απολυταρχία — Ορθοδοξία — Εθνότητα»), με τους εκπροσώπους και απογόνους της αντεπαναστατικής «εμικράτσιας» και πολλών αντιδραστικών πολιτικών προσφύγων. Χαρακτηριστική είναι η προβολή το τελευταίο διάστημα του Α. Σολζενίτσιν, οπαδού της συνταγματικής θεοκρατικής μοναρχίας. Αντιπροσωπευτική οργάνωση αυτής της τάσης, με έντονα στοιχεία αντισημιτισμού, είναι η *Πάμιατ*. Συστατικό στοιχείο αυτής της τάσης είναι συνήθως —στους συνεπέστερους φορείς της— ο άκρατος αντικομμουνισμός. Ο σοσιαλισμός «κατέστρεψε», κατ' αυτούς, τη μοναδικότητα του ρώσικου πολιτισμού...

Στον άλλο πόλο αυτής της αντίθεσης βρίσκονται οι φιλοδυτικοί θερμοί οπαδοί της καπιταλιστικοποίησης, λάτρεις του «δυτικού τρόπου ζωής» και του αστικού κοινοβουλευτισμού. Χαρακτηριστικά γι' αυτούς είναι τα *αστικά εκσυγχρονιστικά τεχνοκρατικά ιδεολογήματα*. Η πλέον εξτρεμιστική τάση αυτού του πόλου συσπειρώνεται γύρω από την παράνομη (προς το παρόν) οργάνωση *Ντεμοκρατίτσεσκι Σογιούζ (Δημοκρατική Ένωση)* που αυτοανακηρύχθηκε Κόμμα τον Μάιο του 1988. Στον ιδεολογικό τομέα το κόμμα αυτό προβάλλει με τη μεγαλύτερη συνέπεια την αστική θεωρία του «ολοκληρωτισμού» (ταυτίζοντας τις έννοιες φασισμός και κομμουνισμός) με την οποία «αναλύει» τη σοβιετική κοινωνία. Στην τελευταία αντιπαράθετεί τον αστικό πολυκομματισμό και την πολλαπλότητα των μορφών ιδιοκτησίας. Ενώ στα επίσημα κείμενά του αποκηρύσσει την τρομοκρατία και τις βίαιες μεθόδους, οι ηγέτες του στις εμφανίσεις τους προσβλέπουν σε επιδείνωση της κατάστασης, όξυνση της δυσαρέσκειας, γενική απεργία και ανατροπή του καθεστώτος. Στα πλαίσια του κόμματος αυτού δρουν μια φιλελεύθερη, μια σοσιαλδημοκρατική και μια ευρωκομμουνιστική τάση. Το κόμμα αυτό διαθέτει δίκτυο στελεχών σε ολόκληρη τη χώρα.

Επίσης οι κατ' εξοχήν ιδεολόγοι και πολιτικοί εκφραστές των συμφερόντων της ανερχόμενης αστικής τάξης, των «σοβμπούρ», συγκρότησαν την οργάνωση *Μοσκόφσκαγια Τριμπούνα (Το Βήμα της Μόσχας)*. Ως ομάδα πρωτοβουλίας πρωτοεμφανίστηκε τον Οκτώβρη του 1988. Πρόβαλε τότε ως ομάδα ειδικών, οι οποίοι εκπονούν μελέτες, νομοσχέδια, προτάσεις. Κατά δεύτερο λόγο στόχευε και στοχεύει στη *διαμόρφωση της μαζικής συνείδησης μέσω της άλωσης των μέσων μαζικής ενημέρωσης*. Τα στελέχη της διοργάνωσαν τη συγκέντρωση για τα γεγονότα της Τιφλίδας στο Αρμπάτ με κεντρικό ομιλητή τον Α. Σάχαροφ (επίσης στέλεχος της). Την 25η Μαΐου του 1989 διοργάνωσαν το μαζικότερο συλλαλητήριο που πραγματοποιήθηκε ποτέ από άτυπες οργανώσεις στην ΕΣΣΔ (πάνω από 200.000 άτομα). Η οργάνωση αυτή καταβάλλει επίμονες προσπάθειες για τη συσπείρωση και το συντονισμό σε «ενιαίο μέτωπο» των «δημοκρατικών οργανώσεων». Από το Σεπτέμβριο του 1989 η *Μοσκόφσκαγια Τριμπούνα* αρχίζει να παίρνει το χαρα-

κτῆρα πολιτικού κόμματος, εγκέφαλου και πόλου συσπείρωσης ενός διαμορφωμένου κόμματος. Δεν αρκείται μόνο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, αλλά στρέφεται πλέον πιο συστηματικά στη χειραγώγηση και στη μεταστροφή της εργατικής τάξης, βλέποντας στις κινητοποιήσεις της το μεγαλύτερο κίνδυνο στα σχέδια παλινόρθωσης του καπιταλισμού. Ο κεντρικός στόχος που θέτει σήμερα είναι η απομάκρυνση του ΚΚΣΕ από την εξουσία, ο πλήρης διαχωρισμός κόμματος και κράτους, η κατάργηση του βου άρθρου του συντάγματος που αφορά τον καθοδηγητικό ρόλο του ΚΚΣΕ. Το σύνθημα που προβάλλουν είναι « Όλη η εξουσία στα Σοβιέτ - Σοβιέτ χωρίς κομμουνιστές». Αξίζει να επισημάνουμε ότι τα βασικότερα στελέχη της (Λ. Μπάτκιν, Γιούρι Αφανάσιεφ, Γκαβρίλ Ποπόφ, Β.Λ. Σένις, Λεφ Καρπίνσκι κ.ά.) εκτός από τον Α. Σάχαροφ είναι μέλη του ΚΚΣΕ! Η οργάνωση σκοπεύει στη μετατροπή των Σοβιέτ σε όργανα ενός αστικού πολυκομματικού κοινοβουλευτισμού. Οι πολιτικές της βλέψεις μεταφράζονται σε συγκεκριμένα πολιτικά βήματα - χειρισμούς, τα οποία, ως ομάδα πίεσης μέσω των βουλευτών της και με τη βοήθεια των μέσων μαζικής ενημέρωσης που ελέγχει, υπαγορεύει στην ηγεσία της ΕΣΣΔ και εν μέρει τα επιβάλλει. Στον ιδεολογικό τομέα η οργάνωση αυτή εμφορείται από τις ιδέες του αστικού ατομικισμού στη νεοσυντηρητική - νεοφιλελεύθερη εκδοχή τους. Αρνείται a priori τη δυνατότητα της όποιας συνειδητής καθοδήγησης των κοινωνικών διαδικασιών. «Η αξίωση για την καθοδήγηση όχι του εαυτού μας αλλά της κοινωνίας στο σύνολό της έχει ανασκευασθεί», γράφει ο ηγέτης της Λεονίντ Μπάτκιν. «Δεν υπάρχουν μάζες, υπάρχουν μεμονωμένοι άνθρωποι... Στο εξής δεν πρόκειται να ζούμε σύμφωνα με προδιαγεγραμμένα σχέδια. Απλώς θα ζούμε... Η κοινωνία δεν θα οικοδομείται πλέον, αλλά θα αναφύεται, θα ωριμάζει, όπως φυτρώνει το δάσος, όπως ωριμάζει ο καρπός, σύμφωνα με απόκρυφους εν μέρει νόμους»²⁰. Πίσω από τις γλαφυρές... ποιητικές εκφράσεις, δεν υπάρχει τίποτε άλλο φυσικά από την «απόκρυφη» καθολική κυριαρχία των «φυσικών» νόμων της αγοράς. Ο θεωρητικός της, οικονομολόγος Β.Λ. Σένις, σοσιαλδημοκράτης, λάτρης του αναπτυγμένου μονοπωλιακού καπιταλισμού, αρνείται εντελώς, τη μαρξική θεωρία της υπεραξίας αλλά και συνολικά το μαρξισμό, τον οποίο χαρακτηρίζει σαν ένα από τα ρεύματα του σοσιαλισμού του 19ου αιώνα. Από τις επίσημες και ανεπίσημες εμφανίσεις τους, τα στελέχη της *Μοσκόφσκαγια Τριμπούνα* δημιουργούν την εντύπωση ότι έχουν σχεδόν κατανειμίσει τους ρόλους σε μια κυριολεκτικά «σκιώδη κυβέρνηση». Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο Λ. Μπάτκιν εμφανίζεται ως κομματικός ηγέτης, ο ιστορικός Γιούρι Αφανάσιεφ (ο οποίος δεν πρέπει να συγχέεται με τον τέως αρχισυντάκτη της *Πράβντα* Βίκτορ Γριγκόριεβιτς Αφανάσιεφ) εμφανίζεται και διεθνώς ως πρόεδρος, ο δε (ελληνικής καταγωγής) Γ. Ποπόφ ως πρωθυπουργός...

Ενώ ο πρώτος πόλος της αναβιωμένης αντίθεσης (οι *σλαβόφιλοι*) αντανακλά, σε τελευταία ανάλυση, την οπτική και την ιδεολογία της καθυστερημένης πατριαρχικής αγροτιάς, ο δεύτερος πόλος (οι φιλοδυτικοί) εκφράζει —σε τελευταία ανάλυση— τα συμφέροντα της σοβιετικής αστικής τάξης που στοχεύει σε μια

20. *Βετσέρναγια Μοσκόβα*, 1.9.1989. Τίτλος του άρθρου: «Θα παραμείνει άραγε η εξουσία στο Κόμμα;»

συστηματική πλέον καπιταλιστική πρωταρχική συσσώρευση, στην πολιτική και νομική κατοχύρωσή της.

Η πολιτική αντιπαράθεση περιπλέκεται ακόμα περισσότερο με την ίδρυση των εθνικών «λαϊκών μετώπων», με την ανάμειξη εθνικών-εθνικιστικών τάσεων. Η αναζωπύρωση του εθνικού ζητήματος πηγάζει προπαντός από τη σταλινική «λύση» του στο πνεύμα του μεγαλορώσικου σοβινισμού, της ισοπέδωσης των εθνικών ιδιαιτεροτήτων στη βάση ενός κατευθυνόμενου εκρωσισμού τους. Παρόμοια με τη διοικητική, με διατάγματα, «κατάργηση» των εμπορευματοχρηματικών σχέσεων, ο δογματικός σεχταρισμός «κατάργηση» και το εθνικό ζήτημα ανακηρύσσοντας το λυμένο, κουκουλώνοντας για άλλη μια φορά τις αντιθέσεις που βγαίνουν σήμερα ορμητικά και εκρηκτικά στην επιφάνεια. Η εθνική αντιπαλότητα συγκαλύπτει και αποκαλύπτει ταυτόχρονα με αντεστραμμένη μορφή το σύμπλεγμα των ανερχόμενων εθνικών αστικών τάξεων με τη διεφθαρμένη μερίδα της γραφειοκρατίας των Δημοκρατιών της ΕΣΣΔ. Τα εθνικά λαϊκά μέτωπα αποτελούν κατ' εξοχήν εκφραστές των συμφερόντων αυτού του συμπλέγματος. Τα εθνικά μέτωπα των Δημοκρατιών της Βαλτικής έχουν μια δυτικού τύπου μικροαστική και αστική ιδεολογία, η οποία διέπει πλέον ως κυρίαρχη την τοπική κρατική και κομματική ηγεσία και την πολιτική που ασκεί. Τα εθνικά-λαϊκά μέτωπα αποσκοπούν στην απόσχιση από τη σύνθεση της ΕΣΣΔ και στην ίδρυση αυτοτελών αστικών κρατών. Ακόμα και η Μ. Θάτσερ με δηλώσεις της προσπαθεί να κατευνάσει τις ακραίες χωριστικές εθνικιστικές τάσεις, συνιστώντας νηφαλιότητα και υπομονή για την ειρηνική διευθέτηση του ζητήματος με την περεστρόικα... Τυχόν αποκοπή και αποχώρηση αυτών των κρατών —που σημαίνει ουσιαστικά, ανοικτή αστικοποίησή τους—θα αποτελέσει πλήγμα για το σοσιαλισμό και το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα. Ωστόσο θα ήταν πολιτικό σφάλμα ή τυχόν διοικητική, βίαια αποτροπή μιας τέτοιας εξέλιξης, που θα κατέλυε το αναφαίρετο δικαίωμα των εθνών για αυτοδιάθεση.

Στον αντίποδα των εθνικιστικών μετώπων της Βαλτικής, ιδρύθηκαν τα διεθνιστικά μέτωπα (Διεθνιστικό μέτωπο των εργαζομένων της Λιθουανικής ΣΣΔ, Σοσιαλιστικό κίνημα για την περεστρόικα στη Λετονία *Βενίτε - Γιεντίντστβο - γιέντνιστ*, Διεθνιστικό κίνημα των εργαζομένων της Εσθονίας), που εκπροσωπούν τα συμφέροντα της ρωσόφωνης εργατικής τάξης. Η τελευταία αποτελεί το 80% των εργαζομένων στη βιομηχανία της Βαλτικής.

Το εθνικό λαϊκό μέτωπο της Μολδαβίας έχει και βλέψεις για επανασύνδεση με τη Ρουμανία. Στον αντίποδά του βρίσκεται το Διεθνιστικό κίνημα για την υπεράσπιση της περεστρόικα *Ουνιτά-Γιεντίντστβο* της Μολδαβικής ΣΣΔ. Όλα αυτά τα διεθνιστικά μέτωπα αγωνίζονται και για την ενότητα της Σοβιετικής Ένωσης. Η εξτρεμιστική οργάνωση *Ρουχ* αναβιώνει τα αντιδραστικότερα στοιχεία του ουκρανικού εθνικισμού.

Ιδιαίτεροί παρουσιάζουν οι Δημοκρατίες της *Υπερκαυκασίας* και της *Μέσης Ασίας*. Σ' αυτές εκτός από τη συγχώνευση μικροαστικών στοιχείων (αγροτικής κυρίως προέλευσης) με τη διεφθαρμένη γραφειοκρατία, παρατηρείται και ένα πλέγμα διαπροσωπικών διασυνδέσεων με έντονα στοιχεία προκαπιταλιστικών δεσμών, με σχέσεις γενών και φυλών. Συχνά ο κομματικός-κρατικός παράγοντας εκλαμβάνεται εκεί και ως φύλαρχος... Ο μονόπλευρος αγροτικός προσανατολισμός τους (επί σειρά δεκαετιών μονοκαλλιέργειες), η αξιοποίησή τους ως πηγών πρώτων υλών

κλπ., αφαιρεί κάθε υλικό υπόβαθρο από το αίτημα της αποχώρησης από τη σύνθεση της ΕΣΣΔ. Μόνο τα αυτονομιστικά κινήματα της Γεωργίας προβάλλουν κάτι τέτοιο. Ο εθνικισμός εδώ αναλώνεται σε κατ' εξοχήν διεθνικές συγκρούσεις μεταξύ των ντόπιων πληθυσμών, χωρίς ιδιαίτερες διεκδικήσεις από το «κέντρο». Η εκρηκτική κατάσταση στο τρίγωνο Καραμπάχ — Αζερμπαϊτζάν — Αρμενία μπορεί να χαρακτηριστεί *απαρχή ενός προς το παρόν ακήρυχτου εμφύλιου πολέμου*. Οι βίαιες, συχνά ένοπλες, συγκρούσεις, είναι πλέον καθημερινό φαινόμενο. Άλλωστε το τελευταίο διάστημα οργιάζει στην ΕΣΣΔ το παράνομο κύκλωμα διακίνησης όπλων. *Κανείς σήμερα δεν μπορεί να αποκλείσει με βεβαιότητα την έκρηξη μιας εμφύλιας σύρραξης ως μορφής «επίλυσης» των συσσωρευμένων αντιθέσεων που μπορεί να πάρει και γενικευμένο χαρακτήρα.*

6. *Και η εργατική τάξη;*

Οι μεγάλες κινητοποιήσεις της εργατικής τάξης το καλοκαίρι έφεραν την τελευταία στο προσκήνιο της πολιτικής πάλης. Η εργατική τάξη της ΕΣΣΔ αρχίζει να αφυπνίζεται. Αρχίζει να οργανώνεται, να συγκροτεί απεργιακές επιτροπές, να διεκδικεί τα αιτήματά της, να αρθρώνει κάποιο λόγο. Τα αιτήματά της είναι προς το παρόν κυρίως οικονομικού-κοινωνικού χαρακτήρα, είναι ελάχιστα πολιτικοποιημένα. Μετά τον αιφνιδιασμό των πρώτων ημερών των κινητοποιήσεων, ξαφνικά όλοι θυμήθηκαν την εργατική τάξη και έγιναν «φιλεργατικοί». Ο διοικητικός μηχανισμός προσπάθησε να αφομοιώσει τους λαοπρόβλητους εργατικούς ηγέτες. Οι θιασώτες της παλινόρθωσης του καπιταλισμού σπεύδουν να προσεταιριστούν τη δυσαρέσκειά της, να τη στρέψουν στο δρόμο της Πολωνίας. Στην πόλη Βορκουτά, π.χ., οι απεργιακές κινητοποιήσεις οργανώθηκαν από την *Αλληλεγγύη*, συνδικάτο παρεμφερές με το γνωστό πολωνικό. Ο κίνδυνος αφομοίωσης της εργατικής τάξης από την αστική ιδεολογία είναι υπαρκτός.

Στα μέσα του Ιούλη του 1989 ιδρύθηκε το *Ενοποιημένο Μέτωπο Εργαζομένων* της ΕΣΣΔ (ΕΜΕ), από το συνέδριο των Συμβουλίων σοσιαλιστικών κινήματων των εργαζομένων στο Λένινγκραντ. Πρόκειται για τη μοναδική άτυπη οργάνωση που αγωνίζεται με συνέπεια κατά της παλινόρθωσης του καπιταλισμού στην ΕΣΣΔ, που προσπαθεί να υποστηρίξει τα συμφέροντα της εργατικής τάξης, να προασπίσει τον κομμουνιστικό χαρακτήρα του ΚΚΣΕ. Συλλογικά μέλη του ΕΜΕ είναι και τα Διεθνιστικά μέτωπα της Βαλτικής και της Μολδαβίας. Η οργάνωση *Γιεντίνστβο* του Λένινγκραντ, μέλος της οποίας είναι η Νίνα Αντρέγεβα, δεν υπάγεται στο ΕΜΕ. Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι για καθαρά ταξικούς λόγους παρατηρείται μια τακτική σύμπλευσης των εθνικιστών των Δημοκρατιών με τους φιλοκαπιταλιστές του κέντρου (Λαϊκά μέτωπα Βαλτικής με την *Μοσκόφσκαγια Τριμπούνα*). Από την άλλη πλευρά μέρος των «μεγαλωρώσων» σοβινιστών, χάριν της ενότητας της ΕΣΣΔ, τείνουν να προσεγγίσουν το ΕΜΕ. Πρόκειται μάλλον για επιφανειακές, πρόσκαιρες και τακτικού χαρακτήρα συγκλίσεις. Στις αναλύσεις του ΕΜΕ αναδεικνύεται ορθά το πρόβλημα της παραοικονομίας και της ανερχόμενης σοβιετικής αστικής τάξης. Το ΕΜΕ στηλιτεύει τις μικροαστικές και αστικές απόψεις και πρακτικές σε όλα τα επίπεδα και προσπαθεί να υπερασπιστεί το μαρξισμό-λενινισμό. Σε διακήρυξη του προς τη σοβιετική διάνοηση επισημαίνει μεταξύ άλλων: «Υπάρχει ο υγιής, μπολσεβίκικος αντισταλινισμός, που αγω-

νίζεται αποφασιστικά κατά των μεθόδων του γραφειοκρατικού αυταρχισμού χθες και σήμερα, εναντίον της δεσποτικής αυθαιρεσίας, της τρομοκρατίας και της ανομίας. Είναι απαραίτητος σαν το οξυγόνο. Υπάρχει όμως και ένας αντισταλινισμός που ταυτίζεται με τον αντικομμουνισμό και που χρησιμοποιεί την ειλικρινή αυτοκριτική μας για να διαλύσει τη σοβιετική κοινωνία, για την επαναφορά της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων».

Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι τα πυρά όλων στράφηκαν εναντίον αυτού του μετώπου. Έσπευσαν να το χαρακτηρίσουν σαν τέκνο του διοικητικού μηχανισμού, σαν «μαύρη αντίδραση», σαν «φωνή από το παρελθόν»... Ο Α. Σαχάρωφ χαρακτήρισε έντρομος την ύπαρξή του σαν «προσπάθεια αναγέννησης της δικτατορίας του προλεταριάτου». Τι είδους τέκνο του μηχανισμού όμως μπορεί να είναι μια οργάνωση την οποία ο μηχανισμός (το Σοβιέτ της Μόσχας) αρνείται επίμονα μέχρι σήμερα να αναγνωρίσει επίσημα, τη στιγμή που έχει π.χ. αναγνωρίσει την οργάνωση *Πάμιατ*;

Το ΕΜΕ προσπαθεί να προωθήσει ένα πρόγραμμα που αφορά όλες τις σφαίρες της σοβιετικής κοινωνίας. Το οικονομικό του πρόγραμμα εκπονείται από μια σειρά αξιόλογους οικονομολόγους (Ι.Α. Μολερόφ, Α. Σεργκέγεφ, Β. Γιάκουσεφ, Σ. Γκουμπάνοφ). Σαν άμεσα μέτρα το ΕΜΕ προτείνει: 1. Την πραγματοποίηση νομισματικής μεταρρύθμισης που θα αφαιρέσει τα παράνομα κεφάλαια με το «πόθεν έσχες». 2. Προοδευτική φορολογία της κληρονομιάς. 3. Λήψη μέτρων κατά των καπιταλιστικών, αισχροκερδών και εκμεταλλευτικών συνεταιρισμών. Ως άμεσο πολιτικό στόχο προβάλλει την επαναφορά ενός *συνδυασμού της εδαφικής με την παραγωγική αρχή, κατά τον καθορισμό των εκλογικών περιφερειών*. Η παραγωγική αρχή κατά τον καθορισμό των εκλογικών περιφερειών καταργήθηκε από τον Στάλιν το 1936. Η επαναφορά της θα αποκαταστήσει τη λενινιστική αρχή της παραγωγικής μονάδας (εργοστάσιο, βιομηχανία) ως βασικού πυρήνα της οικοδόμησης του σοβιετικού κράτους. Το ΕΜΕ αναδεικνύει στο προσκήνιο την εργατική τάξη, τους εργαζόμενους, παρέχοντας ουσιαστικές δυνατότητες για ανάδειξη δικών τους αντιπροσώπων, για τη σωστή εφαρμογή των αρχών της αιρετότητας, της λογοδοσίας, του ελέγχου και της ανακλητότητας. Το αίτημα αυτό απορρίπτεται κατηγορηματικά από τους «πρωτεργάτες» της περεστρόικα, οι οποίοι προβάλλουν το αντεπιχείρημα της δυνατότητας χειραγώγησης της «ανώριμης» εργατικής τάξης για την ανάδειξη ανθρώπων του διοικητικού μηχανισμού. Πίσω από τις αντιρρήσεις τους όμως κρύβεται η επιθυμία ενός άλλου είδους χειραγώγησης: από μέρους αυτών που έχουν στη διάθεσή τους τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, πλούσιους σπόνσορες, πρόσβαση σε ιδιωτικές εκδόσεις κλπ. Κρύβεται επίσης και ο ευσεβής πόθος της διατήρησης της εργατικής τάξης —εξ ορισμού «ανώριμης»— στη γωνία, μιας και ελπίζουν ότι θα είναι εσαεί «τάξη καθ' εαυτήν» και δεν πρόκειται ποτέ να γίνει «τάξη για τον εαυτό της». Άλλωστε και με τις εκλογές που έγιναν με βάση την εδαφική αρχή, το 60% των βουλευτών είναι άνθρωποι του μηχανισμού, ενώ μόλις το 10-17% είναι εκπρόσωποι της εργατικής τάξης — που ανέρχεται στο 60% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Τα αιτήματα αυτά υιοθετήθηκαν σε σημαντικό βαθμό και από τα συνδικάτα.

Αναφορικά με το οικονομικό πρόγραμμα του ΕΜΕ πρέπει να κάνουμε μια μικρή παρέκβαση - παρατήρηση. Στην ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης εδραιώ-

θηκαν δυο κυρίως αντίθετες τάσεις στην οικονομική σκέψη. *Οι οπαδοί της αγοράς*, οι *τοβάρνικοι* (από τη λέξη *τοβάρ* — εμπόρευμα) και οι *οπαδοί του σχεδίου και του προγραμματισμού*, οι *πλανομέρνικοι* (από την λέξη *πλανομέρνοστ* — σχεδιασμός). Οι τάσεις αυτές, ακραία πολωμένες, κινούνται στα πλαίσια μιας τυπικής αντιδιαλεκτικής, μεταφυσικής αντίθεσης, προϋποτίθενται αμοιβαία και αλληλοαναιρούνται, συμβιώνουν και αναπαράγουν η μια την άλλη. Οι πρώτοι αντιμετωπίζουν το σοσιαλισμό ως είδος μόνο της εμπορευματικής παραγωγής, αναγορεύοντας σε αιώνιο το νόμο της αξίας. Η δεύτερη, αντίθετα, εξετάζει το σοσιαλισμό σαν απόλυτα σχεδιοποιημένη οικονομία, αντιμετωπίζοντας τις αξιακές κατηγορίες ως ετερογενή στοιχεία, ως ξένο σώμα στο σοσιαλισμό. Η πρώτη τάση απολυτοποιεί τη συνέχεια του σοσιαλισμού με το παρελθόν του. Η δεύτερη, την ασυνέχεια. Η πρώτη τάση απολυτοποιεί τη διαφοροποίηση, τη διαστρωμάτωση της κοινωνίας, η δεύτερη την έλλειψη αντιθέσεων, την ομοιογένεια, την αρμονία κλπ. Η αλήθεια δεν βρίσκεται βέβαια στο μέσο όρο δυο λαθεμένων απόψεων, ούτε στο μηχανιστικό άθροισμά τους. Ωστόσο στην πορεία οικοδόμησης του σοσιαλισμού επικρατούσαν άλλοτε οι μεν οικονομολόγοι, άλλοτε οι δε. Όχι βέβαια μετά από θεωρητικές νίκες που κατήγαγαν μέσα από επιστημονική αντιπαράθεση επιχειρημάτων. Οι νίκες αυτές ήταν πάντοτε πολιτικές, ήταν εκ των υστέρων καθαγιασμοί προαποφασισμένων διοικητικών επιλογών. Η τάση των οπαδών του σχεδιασμού βρέθηκε στις μεγάλες δόξες της κατά την περίοδο που μεσουρανούσε το ιδεολόγημα του «αναπτυγμένου σοσιαλισμού». Όπως παρατηρούμε στο ιδεολογικό-πολιτικό επίπεδο την αντικατάσταση του δογματικού σεχταρισμού από τον αναθεωρητικό ομορτουισμό, έτσι και στο χώρο της οικονομικής σχέσης παρατηρούμε την αντικατάσταση της «θεωρίας» του «αναπτυγμένου σοσιαλισμού» ως απόλυτα σχεδιοποιημένης οικονομίας από το μικροαστικό σοσιαλισμό της οικονομίας της αγοράς.

Σήμερα γεννιέται μια *ριζικά διαφορετική μεθοδολογία στη μαρξιστική σκέψη*. Ο σοσιαλισμός παύει να αντιμετωπίζεται ως δεδομένη, παγιωμένη και στατική «κατάσταση». Αρχίζει να προσεγγίζεται ως *αναπτυξιακή διαδικασία, ως η διαδικασία διαμόρφωσης, σχηματισμού των κομμουνιστικών σχέσεων παραγωγής, ως «ανώριμος» κομμουνισμός*. Ο σοσιαλισμός είναι λοιπόν από τη φύση του διττή κοινωνία. Αυτός ο «δυνατισμός» εμπορευματοχρηματικών σχέσεων και σχεδιασμού είναι το αναγκαίο και νομοτελειακό χαρακτηριστικό του σοσιαλισμού. Ωστόσο ο *σχεδιασμός* είναι η πλευρά εκείνη της ανάπτυξης της υπό διαμόρφωση κομμουνιστικής κοινωνίας, η οποία ανοίγει τις προοπτικές για το μέλλον. Ενδότερη βάση του σχεδιασμού είναι ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας. Οι *δε εμπορευματο-χρηματικές σχέσεις* είναι εκείνη η αναγκαία πλευρά του σοσιαλισμού, η οποία εκπροσωπεί κατά κύριο λόγο αυτό το οποίο δεν έχει ακόμα μετασχηματισθεί, μέχρι τέλους, από τον κομμουνισμό. Από τη σκοπιά της αταξικής κοινωνίας, οι εμπορευματο-χρηματικές σχέσεις προβάλλουν σαν αναγκαίο «κακό» του σοσιαλισμού. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι στο σοσιαλισμό οι σχέσεις αυτές θα πρέπει να καταπνίγονται με κάθε τρόπο.

Η υπερτίμηση του βαθμού ωριμότητας του σχεδιασμού, του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής οδηγεί σε μια υπέρμετρη συγκεντροποίηση με όλα τα «θαυμαστά» επακόλουθά της (υπερδιδόγκωση του διοικητικού μηχανισμού, διεύθυνση κλπ.). Η υπερτίμηση του ρόλου των εμπορευματο-χρηματικών σχέσεων

εξάλλου, η οποία παρατηρείται σήμερα, αποτελεί πραγματική οπισθοχώρηση.

Το μέτρο του συσχετισμού αυτών των δύο αντιφατικών πλευρών πρέπει να αντιστοιχεί στο βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και πρώτα και κύρια στο βαθμό ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, της παραγωγής²¹. Δεν μπορεί λοιπόν το μέτρο αυτό να καθορίζεται αυθαίρετα, ευκαιριακά, εγκεφαλικά. Απαιτεί θεωρητική μελέτη - αξιολόγηση της σοσιαλιστικής παραγωγής συνολικά και του κάθε τομέα της ξεχωριστά.

Οι οικονομολόγοι του ΕΜΕ, ιδιαίτερα στο θετικό πρόγραμμά τους, εκδηλώνουν την αδυναμία τους να συλλάβουν αυτή τη λεπτή διαλεκτική του σοσιαλισμού. Φανερώνουν την προσέγκυσή τους στην τάση των *πλανομέρνικων*. Κάπου η προσέγγισή τους υποδηλώνει στοιχεία προσκόλλησης σε σχήματα του «παλιού καλού καιρού» του «αναπτυγμένου σοσιαλισμού». Τα μέτρα που προτείνουν έχουν μια εποικοδομητική σημασία (δημιουργία μηχανισμού περιορισμού των δαπανών, βελτίωση του σχεδιασμού, προώθηση της επιστημονικοτεχνικής προόδου). Ωστόσο η σημασία αυτών των μέτρων επισκιάζεται από την *επίμονη αντιεμπνευματική τους προκατάληψη*.

Ελπίζουμε ότι η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος θα δημιουργήσει σοβαρές προϋποθέσεις για την άρση των περιορισμένων θεωρητικών θέσεων και πρακτικών. Ο ρόλος της εργατικής τάξης θα είναι καθοριστικός. Θα μπορέσει άραγε να αναγεννηθεί ένα αυθεντικό επαναστατικό κίνημα που θα αποτρέψει την παλινόρθωση του καπιταλισμού, που θα οδηγήσει στην επαναστατική ανανέωση του σοσιαλισμού με προοπτική τον κομμουνισμό; Ο ρόλος του νέου επαναστατικού προλεταριακού διεθνισμού δεν θα είναι αμελητέος για την έκβαση αυτής της παγκόσμιας σημασίας πάλης.

Μόσχα, 27.10.89

Σημείωση: Για τη συγγραφή του άρθρου χρησιμοποιήθηκαν και υλικά από τη Διεθνή μαρξιστική ερευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ της Μόσχας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ

Του Συνέδριου των Συμβουλίων σοσιαλιστικών κινήματων των εργαζομένων για την ίδρυση του Ενοποιημένου Μετώπου Εργαζομένων της ΕΣΣΔ

Εμείς οι εκπρόσωποι των διεθνιστικών κινήματων και μετώπων των εργαζομένων της χώρας συγκεντρωθήκαμε στο πρώτο συνέδριό μας, για να ενώσουμε τις δυνάμεις των εργαζομένων όλων των εθνотήτων: εργατών, κολχόζνικων, εργαζόμενης διανοήσης, στον αγώνα για τον κομμουνιστικό προσανατολισμό της ανα-

21. Βλ. Β.Α. Βασιούλιν, *Η λογική της ιστορίας*, Μόσχα 1988, μέρος ΙΙΙ, κεφ. 3.

δόμησης (περεστρόικα) της κοινωνίας, για τη βελτίωση της ζωής του λαού και ιδρύσαμε το Ενοποιημένο Μέτωπο Εργαζομένων της ΕΣΣΔ.

Η αναδόμηση όλων των πλευρών της κοινωνικής ζωής που άρχισε με πρωτοβουλία του ΚΚΣΕ ενέπνευσε μεγάλες ελπίδες, όμως δεν απέφερε προς το παρόν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Επιπλέον, εκδηλώθηκε μια αύξηση της κοινωνικής ανισότητας, βαθαίνει η οικονομική κρίση, περιπλέκεται η οικολογική κατάσταση. Στη χώρα δρομολογείται μια διαδικασία χαλάρωσης της πειθαρχίας και της υπευθυνότητας, μια αύξηση της παρανομίας και της εγκληματικότητας. Έχουν οξυνθεί καταστροφικά οι διεθνικές σχέσεις, δρουν αποκάλυπτα αντισοβιετικές, αντισοσιαλιστικές, εθνικιστικές δυνάμεις που οδηγούν στη διάλυση της ΕΣΣΔ και στην επανίδρυση αστικών δημοκρατιών.

Το συνέδριο των λαϊκών αντιπροσώπων της ΕΣΣΔ αφύπνισε την κοινωνική συνείδηση, όμως δεν έλαβε αποφάσεις πάνω στα οξύτερα προβλήματα της ζωής των εργαζομένων. Μέρος των μελών του κόμματος, συμπεριλαμβανομένων και μερικών κομματικών ηγετών, όλο και πιο συχνά προωθούν ουσιαστικά αντισοσιαλιστικές θέσεις, εξευτελίζουν τη διδασκαλία του μαρξισμού-λενινισμού, ωθούν το κόμμα σε διάσπαση, προπαγανδίζουν την ιδιωτική-καπιταλιστική ιδιοκτησία και άλλες αστικές αξίες και ιδεώδη, αντιπαραθέτουν τον εαυτό τους στους εργαζόμενους. Η διεφθαρμένη γραφειοκρατία, έχοντας συμπαραταχθεί με τη μαφία, τέθηκε επικεφαλής των αντισοσιαλιστικών και εθνικιστικών δυνάμεων.

Η σοσιαλιστική Πατρίδα βρίσκεται σε κίνδυνο!

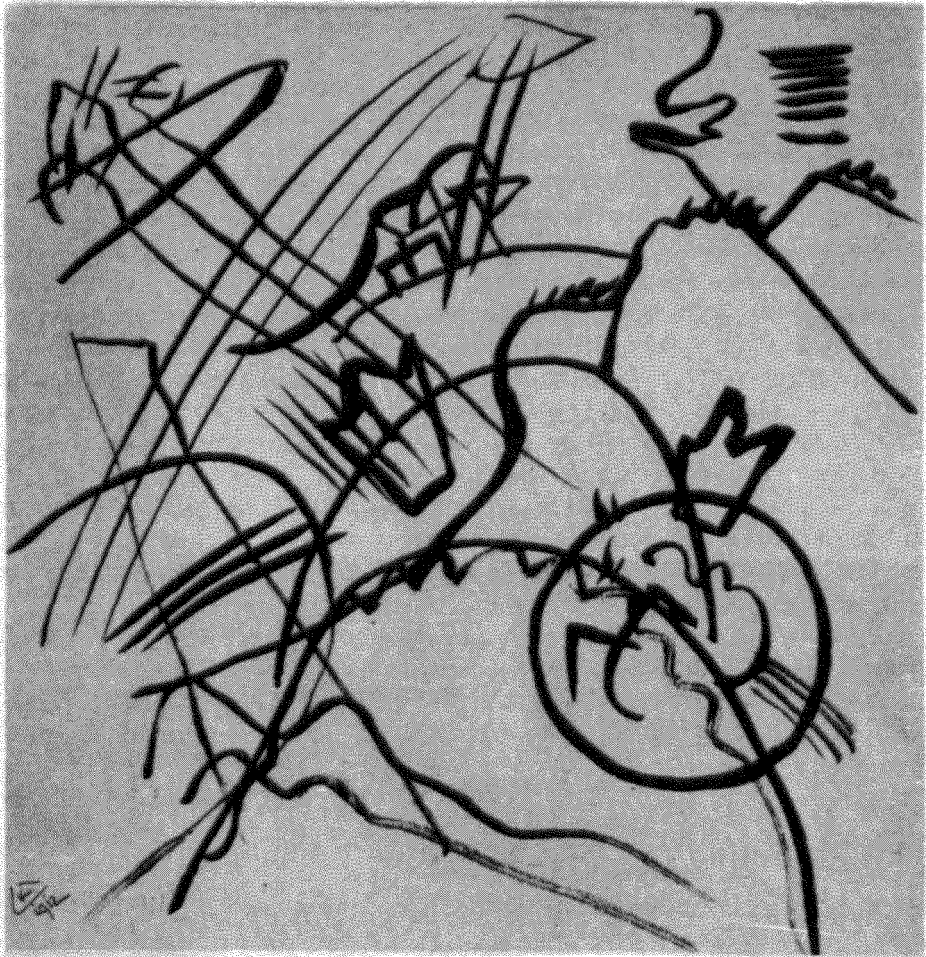
Σήμερα ο καθένας οφείλει να κάνει την επιλογή του. Με ποιον θα συμπαραταχθεί; Με τους εργαζόμενους, με εκείνους που εκφράζουν τα θεμελιώδη συμφέροντά τους; Ή με τους αναγεννώμενους εκμεταλλευτές, με τους κοινωνικούς και εθνικιστικούς δημαγωγούς που σπρώχνουν τη χώρα στο γκρεμό;

Εργαζόμενοι της Σοβιετικής Ένωσης, ενωθείτε!

Ενταχθείτε στην οργάνωση του Ενοποιημένου Μετώπου Εργαζομένων της ΕΣΣΔ! Μόνο ενωμένοι θα μπορέσουμε να υλοποιήσουμε τα θεμελιώδη συμφέροντα του κάθε σοβιετικού ανθρώπου της δουλειάς!

15 Ιουλίου 1989

Λένινγκραντ

ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΝΤΙΝΕΚΗ: Χωρίς τίτλο, 1912. Μελέτη για τον «Πίνακα με λευκό πλαίσιο», 1913.